

Ұлт жадының сандығы...

Ольга ҚҰРМАНҒАЛИҚЫЗЫ,
филология ғылымдарының докторы, профессор,
«Простор» журналының сын бөлімінің редакторы

«Бүгінгі әдебиеттің хал-ахуалы қалай? Кітап оқу мәдениеті неге күрт түсіп кетті? Себеп-салдары неде? Қаламгерлердің еңбегін ескеріп, оларды ынталандыру жағы қалай? Біз шынайы, кәсіби әдебиет деген ұғымды неге ұмытып барамыз? Қазір қандай әлемдік әдеби ағымдар бар? Және олар қазақ әдебиетіне қаншалықты әсер етіп жатыр? Олардың пайдалы және пайдасыз тұстары қандай?» деген сауал төңірегінде ой бөлісу мақсатында Ольга Құрманғалиқызымен сұхбаттасқан едік.

– Неге бүгіндері кітап оқу мәдениеті күрт төмендеп кетті? Оның себебі неде?

– Бүгіндері шынайы әдебиет аз таралыммен таралуда. Оның үстіне жарнама жоқ. Бұл қаржылық жағынан өте тиімсіздеу. Сондықтан оқырман ондай сапалы, көркемдік-эстетикалық дәрежесі жоғары әдебиеттің бар екенін білмейді де. Бірақ ештеңе істелініп жатқан жоқ деп үзілді-кесілді айтуға да болмас. Мәселен, қазақ мәдениеті мен руханиятының сан қатпарын ашып, сақтап, оны халыққа насихаттау мақсатында Мұхтар Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында «Рухани мұра» сериясы жарық көріп жатыр. Жаңадан «Балапан», «Мәдениет», «Білім», «Жаңалықтар-24» телеарналары мен «Classic» радиосы ашылды. Ал бүгінгі қазақ жазушыларының кітабын шығару ісі қалай? Мемлекет әдеби басылымдарға қаншалықты қамқорлық көрсетіп жатыр?

Мысалға, «Простор» журналын алар болсақ, оның электронды және қағазы түрі бар. Сайттың бір бұрышында қанша оқырман кіріп оқығаны туралы ақпарат бар. Содан көре саламыз. Сөйтіп, еңбегіміз еш кетпегенін байқаймыз. Біздің журналды тек қана Қазақстанда ғана емес, Ресей мен шетелде де өз оқырмандарымыз бар. Олар бұл басылымды сонау Кеңес кезінен біледі. Ал қағазы түрін алар болсақ, ол жағы қиындау болып тұр. Таралымы – екі мың-ақ дана. Журнал оқырмандарының біршамасының жасы елуді еңсерген. Меніңше, бұл көңіл көншітерлік құбылыс емес-ау, шамасы! Бірақ бұл жағдайды да реттеуге болады (таралымын көбейтуге). Бізге жазылғысы келетін түрлі мекемелер, жоғары оқу орындары, кітапханалар баршылық. Алайда, мемлекет оларға жазылымға қаржы бөлуі қажет. Сонда біздің басылым мектептер мен университеттерге де жетеді. Қалалық және ауылдық кітапханаларда бір жылдың толық топтамасы (тігіндісі) болуы керек. Журналды дүңгіршектер арқылы тарататын «Одақбаспаны» қайтадан жаңғырту қажет. Сұраныс бар және бола бермек! Тек қана ұйымдастырушылық жұмысты көтеріп, тарату жүйесіне күш салған жөн деп ойлаймын. Бірақ бұнымен айналысып жатқан ешкім жоқ. Тұрақты оқырмандарымыз «Простор» жарық көре салысымен-ақ редакцияға іздеп келеді. Ал Алматыда емес, өңірлерде немесе басқа елде тұратындар қайтпек?

Қаламгерлер мен әдебиетті қолдау үшін көптеп ынталандыру сыйлықтары болу керек. Ал бізде не бар? Қазақстан демеушілер Клубы тағайындайтын жыл сайынғы жалпыұлттық Тәуелсіз «Тарлан» сыйлығы ма? Бұл жеткіліксіз. Егер жалғыз сыйлық өнердің жеті түрлі саласына (әдебиет, музыка, театр, бейнелеу өнері, кино, ғылым, білім) берілетінін және жалпы қоры он екі мың АҚШ доллары екенін ескерсек, онда жүлде бәріне бірдей бұйырмайтынын түсінесіз...

– Сөзіңіз аузыңызда. «Сыйлық!» – деп қалдыңыз. Осы өнер саласында сыйлықты тағайындау жағы көрші Ресейде қалай?

– Ресейде мемлекеттік және жеке ұйымдар тағайындаған сыйлықтардың саны он екіден асады (одан да көп болса керек). Ішіндегі ең елеулісі, қомақтысы деп жыл сайынғы үздік орыстілді роман үшін берілетін – «Үлкен кітап» ұлттық сыйлығы. Аталмыш сыйлықты Дмитрий Быков, Михаил Шишкин, Юрий Буйда, Павел Басинский, Виктор Пелевиндер иеленген. Әдебиетті көтеруге арналған бұндай шараларды ірі банктер мен кәсіпкерлер ұйымдастырады. Айтпақшы, соңғы жылдары бұл сыйлықтың қоры 6,1 миллион рубльге дейін өсті.

Тағы Ресейде «Аполлон Григорьев атындағы сыйлық», ең үздік әңгіме үшін берілетін Юрий Казаков атындағы сыйлық (2000 жылы «Новый мир» журналы тағайындаған), үздік повесть үшін Иван Петрович Белкин атындағы сыйлық (2001), «Ресейдің ЕЭС» РАО қаржыландыратын, бүгінгі орыс поэзиясындағы жетістігі үшін берілетін «Поэт» Ресей ұлттық сыйлығы (2005), А. Белый атындағы (1978) және Б.Соколов атындағы (2004) сыйлықтар бар. Соңғы бәйгені жеке кәсіпкерлер тағайындайды және ол конкурс жас жазушыларды тауып, оларға қамқорлық жасау мақсатымен ұйымдастырылады. Одан бөлек орыс поэзиясындағы жетістіктері үшін берілетін «Antologia» (2004) сыйлығын да айта кеткен орынды болар. «Невск үміті» атты сыйлық оқырмандардың жас қаламгерлердің шығармашылығына деген қызығушылығын ояту, бүгінгі орыс әдебиетінің мәртебесін көтеріп, оның қоғам мен жеке өмірдегі ролін дамыту мақсатымен ұйымдастырылады.

Бұл сыйлықтардың мақсат-мұраты әрқилы. Ұйымдастырушылардың сөзіне сенсек, орыстардың өз «Буккер» сыйлығын тағайындауындағы мүддесі – бұқара назарын шынайы, кәсіби әдебиетке аударту, кітапқа, баспа ісіне қаржылық қолдау көрсету. Мемлекет те, демеушілер де сыйлық тағайындау арқылы Ресейдің рухани, мәдени құндылықтарына баса назар аударып, орыс әдебиетінің дәрежесін көтеріп, көптеп оқырман тартуды ойлайды.

Театр саласында «Алтын бетперде», «Триумф», «Хрустальды Турандот», «Алтын софит» сыйлығы, К.Станиславский атындағы қор тағайындаған Станиславский атындағы сыйлық, «Ақ қарға», «Алтын парақ» (театр, кинематография факультетін тәмамдаған түлектерге арналған) тәуелсіз театр сыйлығы сияқты көпшілікке танымал бәйгелер бар. Ал Төменгі Новгород, Орел, Тюмень, Дон үстіндегі Ростов және басқа да қалаларда облыстық театр қойылымдарына арналған конкурстар қаншама!.. Ресей кинематографиясы мен музыка саласына арналған бәйгелер бөлек ұйымдастырылады.

Ал біздің елде жағдай мүлде басқаша. «Литературная газета Казахстана» газеті бірде жабылады, бірде ашылады. Қаржы жоқ! Энтузиастар бар, бірақ оларға мемлекеттік деңгейде ешкім қолдау көрсетпейді. Зиялылар: «Дағдарыс тұсында газеттің өмір сүруі мүмкін емес нәрсе!.. Өйткені, оның форматы бөлек...», – деген пікірді әрдайым алға тартады. Өзіне мәдени үрдісті сыйдыра алмаған қандай формат ол? Оның бағыт-бағдары қандай? Оқырман үшін таласта әркез бұқаралық мәдениет, «көксандық» жеңе ме? Сонда тек қана нарықтың билігі жүріп тұрғаны ма? Нарықтың алдыға озған кезінде парықтың жоғалатынын да қаперден шығармаған жөн-ау!

Кеңес кезінде билік мәдениетке, өнерге қолдау көрсетіп, оның өрісінің кеңеюіне, өсіп-өніп, гүлденуіне барынша жәрдемдесетін. Бірақ бұның да өз кемшіліктері болатын-ды. Мемлекет шығармагерді өз назарынан шығармайтын. Қызыл цензурадан қыжалат көргендер көп еді. Қазір!.. Қазір бәрі күйреді. Партия шеңгелінен бір елі шығармайтын кез де өтті. Не жазғың келсе де, өз еркің. Жас жазушы (жасамысы да бар) кітап шығарғысы келеді. Бірақ қазір сен жүз жерден қазақстандық Маркес болсаң да, шығарманды ешкім оқымайды. Қалталы ағайын арқадан қағып, қолдау көрсетеді немесе сан жыл сарсаңға түскен соң ғана барып «PEN-клуб» аз данаға ғана жететін қаламақыны уысыңа ұстатады. Жазушы жарық көрген кітабын тентіреп жүріп тегін таратады. Одан табыс та көрмейді. Кітап шығару, кітап сату ісі құлдырағандықтан, олар жанбағыспен ғана жүр. Әйтеуір, өлместің күні!.. Шынайы әдебиетті ойлап жүрген шығармагерлер де аз! Өйткені, мұрша, қаржы жоқ.

Басшылар әдебиеттің ұлт үшін қаншалықты маңызды екенін, ел мәдениет, өнерсіз көгермейтінін, оны қорғап, қолдау керек екенін ұмытып бара жатқандай. Әдебиет пен мәдениет өз тұғырына қонбайынша, экономикалық, саяси жағдай тұрақталмайтынын, өскелең ұрпақ жөнді тәрбие алмайтынын, ұлттық идеяны шарқ ұра іздей бергеннен түк өнбейтінін түсінуі керек.

Басшылар мен демеушілерге әдебиетке, жалпы өнерге қамқорлық жасайтын уақыт келді. Бізден кейін не болмақ? Өсіп келе жатқан ұрпаққа өзімізден кейін не қалдырамыз? Нарық бағамын бағамдау немесе «сарыжағал» басылымдарға сан рет шыққан өңді келіншектердің суреттері тарихта қалмайтынын қалай ұғынбаймыз?!

Билік әдебиетті жандандыру үшін жас қаламгерлерге қолдау көрсетіп, баспагерлердің идеяларын жүзеге асырып, мәдени жобалардың мән-мазмұнын терең түсінуі қажет. Елеулі есімдер мен атаулы шаралар ел жадында жарнамасыз-ақ қалғаны жөн. Қаржылай көмекті көпсінбейтін Атымтай жомарттар көбейсе екен... Егер де басылымдардың таралымы күрт түсіп, қаламақы мардымсыз болып, қаламгерлер саясатқа кетсе, депутат болып сайланса, онда әдебиет өмір сүруін тоқтатады! Өледі!..

Мемлекет көркем әдебиетті басып шығару саясатын өзі жүргізуі керек. «Сырт көз – сыншы» болудың қажеті жоқ. Неге? Себебі, мәдениет – мемлекеттің қайнап жатқан қазаны, ол қоғамды құлдыраудан, күйреуден сақтайтын фактор. Андрей Битовтың: «Егер адамзаттан әдебиетті алып қойса, онда қару мен қаржы ғана қалады...», – деген сөзі бар. Өнердің өркендеуіне өзге өркениетті елдердегідей жағдай жасалуы қажет. Әйтпесе, біз өзімізден кейін өлі дүниелерді ғана қалдырамыз.

– Бүгінгі қазақ әдебиетінде қандай қаламгерлер мен шығармаларды атар едіңіз?

– Іштей шығармашылық қуат кернеп, таланты тыным бермейтіндер бар. Олар жазуды тастаған жоқ.

Университетте лекция оқып немесе журналистикаға жегіліп, қаламақы төлемесе де, өзінің бос уақытын жазумен өткізетіндер баршылық.

Жазушылық – борыш, міндет, парыз! Жазушы өз дәуірін қаз-қалпында сақтап кетеді. Ойлап қараңызшы, үш жүз, бес жүз жыл өткен соң, ел-жұрт біз өмір сүрген кезең туралы білгісі келеді. Оны қайдан оқымақ?

«Сарыжағал» басылымдардан ба? Қазір біз Пушкин, Толстойдың замандастары туралы «Капитан қызы» мен «Анна Каренинадан» оқып білеміз. Иықтастарымыздың көрген-түйгенін, қайғы-қасіретін, қуанышын, үлкенді-

кішілі трагедиялары мен комедияларын қайдан біледі? Ал біз қуандық, қасірет шектік, жыладық, күлдік қой...
Өмір мен өлімнің сырын тек сыршыл сөз ғана бере алады.

Мен бүгінгі сұхбатымда тек орыстілді жазушылар турасында ғана айтпақпын. Мысалы, Валерий Михайлов, Герольд Бельгер, Асылан Жақсылықов, Бақытжан Қанапиянов, Василий Муратовский, Надежда Чернова, Әуезхан Қодар сынды қаламгерлер бар. Әркімнің өз қолтаңбасы, өзіндік үні, сарыны бар.

Герольд Бельгердың соңғы он жылда жазылған «Кезбенің үйі», «Туюк Су», «Алауыздық» сияқты романдары оқырмандарға жақсы таныс. Әсіресе, «Кезбенің үйі» романын оқығанда, өткен күндер елесі көз алдыңа елестейді. Оны өз замандастарымен бірге көрген өмір алаңдатады. Алыстан сағымдай ойнаған кезеңді жазушы ешқашан да ұмытпайды. Үміт пен күдік, зорлық пен қорлық арасындағы өр де асқақ рух ұмытылмаған өмір туралы нәзік те терең роман жазды.

Бүгіндері Валерий Михайлов «Просторды» басқарып отыр. Өзінің редакторлық, қаламгерлік дарынымен журнал жұмысын дөңгелетуде. Біріншіден, бүгінгі «Простор» – сапалы дүниелер шығатын басылым. Екіншіден, әдеби үрдісті қалт жібермейтін журнал. Одан бұрын В.Михайлов қарымды қаламгер. «Ұлы жұттың хроникасы» шығармасы соңғы уақыттары Ресейде де кеңінен танымалдылыққа ие. ҒАӨ сериясы оның Лермонтов романын басып шығарды. Бұл екі нәрсе сыншылар тарапынан соңғы он жылдағы әдеби құбылыс ретінде бағаланды.

Асылан Жақсылықов университетте дәріс оқиды. Жұмыс пен шығармашылықты қатар алып жүру қаншалықты қиын екенін жақсы білемін. Бірақ ол «Сны окоянных» романының бесінші томын аяқтады. Қазақ әдебиетінде бұл айтулы оқиға десем болады.

Әуезхан Қодар шығармашылығында ұлттық рух, ұлттық бояуды жоғары бағалаймын. Ол – көркем сөзбен қазақ көкжиегін салып жүрген суреткерлердің бірі.

Василий Муратовскийдың да шығармашылығы тартымды. Муратовский – терең, ойлы ақын болғанымен, әзірге оның есімі ел арасына кеңінен таныла қойған жоқ. Қайтадан сол қаржы мәселесі!.. Әдебиетке деген көзқарас өзгерсе екен деп армандаймын. Бұндай қаламгерлердің өмір сүруі шынайы әдебиеттің бар екенінен хабар береді.

– Неге біз бүгін шынайы, кәсіби әдебиет туралы ұмытып барамыз?

– Егер оқырманның талғамы төмен болса, онда ол тұрмыстық нәрселерге немесе шытырман оқиғаларға құрылған дүниелерді ғана оқи бастайды. Өйткені, онда ойға берілетін, бас қатыратын нәзік тұстар жоқ. Ол поп-корн мен кока-кола сияқты, ішіп, жеуге болады, бірақ денсаулыққа зиян! Ал шынайы әдебиетті оқу үшін оған үлкен дайындық, ой, таным-түсінік қажет. Ортақол дүниелерді оқығанмен жаның рахаттанбайды. Біздің жастарға жарнама негізделген кітаптарды ғана оқыған қызықты сияқты. Өмірдің ғажайып қағидаларын алдымен Құдай, одан кейін көркем әдебиет қана жасай алады. Мысалы, Інжіл, Құран, Тәурат, Зәбур, одан кейін көркем әдебиет деген сияқты... «Бастабынан дұрыс әдебиет оқып, қалыптаспаған азамат ертең ойлы нәрсе жасай ала ма?» деген де сұрақ туады. Оқырман кітап дүкенінің алдында тұрғанда-ақ, не таңдасам деген сауалға іштей жауап беріп қоюы керек.

– Қазір қандай әлемдік әдеби ағымдар бар? Және олар қазақ әдебиетіне қаншалықты әсер етіп жатыр? Олардың жағымды және жағымсыз тұстары туралы айта кетсеңіз?

– Қазіргі әлем әдебиеті сан қырлы. Онда көптеген ағымдар бар. Магиялық реализмнің бастауында тұрған Габриэль Гарсиа Маркесті айтсақ та жеткілікті. Және оған реализм мен постмодернизмді қосыңыз. Бұрын-соңды болмаған көптеген әдеби тәсілдер пайда болды. Мәселен, біреуін айтып өтейін. Шығарманың басты кейіпкері адам емес, қала болуы мүмкін. Ағылшын жазушысы Питера Акройдтың романының аты «Лондон», ал Нобель сыйлығының лауреаты түрік жазушысы Орхан Памуктың туындысының аты «Ыстамбул». Бүгінгі постмодернизмге бәрі наразы. Ондағы шешімдер, жалпы құрылым әлсіз. Венедикт Ерофеевтың «Москва-Петушки» атты керемет повесі бар. Қазақ әдебиетінде постмодернизмнің сарындары Асылан Жақсылықов пен Дүйсенбек Накиповта кездеседі. Әсіресе, Жақсылықовтың романын оқып тұрғанда оқырман алдында рухани әлсіз адам тұрады. Бұл туындыда бүгінгі адамның ойы, тұрмыстық қалтарыстары суреттелген. Сонымен қатар, аңыздар, символикалық образдар, халық ауыз әдебиеті, түркі мәдениетіндегі мифтер көрініс береді.

Василий Муратовскийдың поэзиясы да оқырман үшін аса қызықты деп ойлаймын. Оның шығармашылығында көптеген ақындарға ұқсас тұстар баршылық. Мәселен, «Тамырлар мен шынар» кітабында осындай мысалдар жетерлік. Бұнда Бродский мен оның Нобель сыйлығын алған кездегі сөзі, «Римдағы досыма хат» өлеңі, Мандельштамның эссесі мен лирикасынан үзінділер, Цветаева, Тарковский, Элиот, ежелгі қытай әдебиетіндегі «Өзгеріс кітабы», Тан кезеңіндегі Ли Бо и Ду Фу сияқты ақындардың шығармашылығы, жапон әдебиетінің классигі Акутагава Рюноске және т.б. нышандары кезігеді. Автор бұларға еліктейді деген сөз емес. Автор туындыларында әлем поэзиясындағы ырғақ пен интонация шектеулі мөлшерде берілген, бірақ образдар ұқсас. Бұл жаңаша поэзияның дүниеге келуіне әсер ететін нәрсе. Бұны ежелгі және бүгінгі әдебиеттің тоғысуы десек те болады.

– Қазақ әдебиеті әлем оқырмандары мен әдебиетшілерін қандай нәрселермен қызықтыра алады?

– Ол үшін көп нәрсе керек. Ең алдымен – дарын! Одан бұрын жазылған шығарма ұлттың айнасына айналуы қажет. Жалпы, оқырман үшін әлі көрмеген, естімеген өзге әлем қызық. Лингвистер күніне екі-үш тіл (бұл көбіне аз ұлттар, этностар) өліп барады деп дабыл қағады. Егер ұлт өмірі, мәдениеті, тарихы туындыда көрініс бермесе, онда ол ел өледі, өшеді, ұмытылады, жер бетінен жойылады. Шығарманы тек қана қазақ тілінде жазып қоймай, оны әлем тілдеріне аударған жөн. Шыңғыс Айтматов болмаса, бес миллионға да жетпейтін қырғыз халқын немесе Вилис Лацис болмаса, латыш ұлтын кім білер еді? Ұлттық құндылықтар сөз өнерінің, мәдениеттің бастауы болмақ. Тамыры жоқ, ұлттан алыстаған шығарманың ғұмыры ұзақ емес. Бір ұлттың екінші ұлтқа мүлде ұқсамайтынын, бөлек екенін, қайталанбайтынын жазушы ғана көрсете алмақ. Сол арқылы

белгілі бір елді әлем таниды, мойындайды. Қаламгер – өз ұлты мен әлемді байланыстыратын көпір!
Туындыгер – ұлттық жады мен оны жойылып кетуден сақтайтын басты тұлға!

**Жазып алған және аударған
Әлібек БАЙБОЛ.**